МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник матеріалів
IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції

Суми 2024

УДК 908(477.52)
С89

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 4 від 25 листопада 2024 року)

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 31 жовтня 2024 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. В. Жуков, В. О. Оліцький. – Суми: ФОП Цьома С., 2024. – 287 с.

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх закладів освіти, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

35. Православные храмы и моныстыри Харьковской губернии 1681–1917 гг. Альбом-каталог/ Автор предисл. и сост. А. Ф. Парамонов. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 348 с.
36. Река времен. Книга истории и культуры. Кн. 4. М.: «Эллиас-Лак», 1996. 416 с.
37. Рожкова Л. І. Сумський некрополь у дослідженнях краєзнавців. *Матеріали третіх наукових читань.* Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. С. 46–65.
38. Русский биографический словарь. [Том 23]. Шебанов-Шютц. СПб., 1911. 577 с.
39. Суми. Запрошуємо до знайомства: путівник / авт. тексту Д. В. Кудінов; кер. Проекту І. О. Дяденко, В. К. Шейко; ред. М. Л. Охріменко. Київ: Фолігрант, 2013. 160 с.
40. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. Том 3. Х: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. 278 с.
41. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 165. 145 арк.
42. ЦДІАК України. Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 154. 956 арк.

Дмитрієва Олена Миколаївна

головна бібліотекарка відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

УРОДЖЕНЦІ ТА ДІЯЧІ СУМЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЦИФРОВОГО БІОБІБЛІОГРАФІЧНОГО РЕСУРСУ «IN MEMORIAM: НЕКРОЛОГИ ХАРКІВ'ЯН – ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ БІОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ»

Некролог, як відомо, вважається одним із ключових інформаційних джерел біографістики, важливим джерелом для краєзнавчих досліджень і студій повсякдення, та й сам усе частіше стає об'єктом наукового вивчення [4; 14; 15; 31; 34; 38]. Для інформаційних і дослідницьких потреб у різних країнах час від часу друкувались окремі збірники некрологів відомих людей. Нещодавно в серії *«Педагогічні републікації»* побачило світ видання *«In memoriam: Некрологи на сторінках українських педагогічних часописів кінця XIX – початку XXI ст. (за матеріалами фондів Педагогічного музею України)»* [41]. У бібліотечній практиці є приклади ведення картотек некрологів.

З 2023 р. у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка реалізується цифровий біобібліографічний ресурс *«In memoriam: Некрологи харків'ян – джерело краєзнавчих*

біографічних студій» (https://nekrolohy.blogspot.com). Головна складова – повні тексти некрологів, а також близьких до них за змістом повідомлень про смерть, відспівування чи поховання особи, надгробних промов, пам'ятних статей тощо. На жовтень 2024 р. їх кількість становить майже 1100.

Єдиним критерієм відбору матеріалів є будь-який зв'язок особи з Харківщиною – губернією, округою чи областю. Історичні, економічні, наукові та культурні зв'язки Сумської та Харківської областей упродовж не одного століття обумовлюють наявність на сторінках ресурсу значної кількості некрологічних публікацій про осіб, так чи інакше пов'язаних із Сумщиною. Це як знані науковці, письменники, митці, громадсько-політичні діячі, так і маловідомі або зовсім не відомі нині особистості – освітяни, лікарі, священники, юристи, земці.

Сумська земля стала місцем їх народження, здобуття освіти, діяльності або смерті. Так, настоятель Харківського Благовіщенського собору протоієрей В. А. Попов (1840–1915) починав служіння священником у м. Білопілля Сумського повіту [29], а випускник Харківської духовної семінарії священник Старобільського повіту Х. І. Твердохлібов (1842–1904) – у цвинтарній церкві м. Суми [39]. Диякон того ж Старобільського повіту В. П. Терпиловський (1842–1904) був рукопокладений в сан диякона Троїцької церкви слободи Проруб Сумського повіту *«на місце тестя свого, який вийшов за штат»* і прослужив там десять років. У некролозі неодноразово відзначаються вокальні здібності В. П. Терпиловського, наведено випадки з його служіння і навіть містяться натяки на *«дні спокуси»* [18]. Уродженець Харкова і випускник Харківського університету, громадсько-культурний діяч М. А. Дмитрієв (1867–1908) недовгий час працював у Сумах присяжним повіреним [9], а голова цивільного департаменту Харківської судової палати П. О. Лілієнфельд (1846–1907) близько року очолював Сумський окружний суд [19]. На станції Боромля, повертаючись з Лебединського повіту до Харкова, раптово помер учений-медик, приват-доцент Харківського університету М. Д. Алексенко [1].

На сторінках ресурсу можна також знайти некрологи лише дотично пов'язаних із Сумщиною діячів, таких як дослідник кустарних промислів Сумського повіту П. С. Єфименко (1935–

1908) [11], інженер Л. М. Кащеєв (1880?–1942), причетний до будівництва водогону в Сумах [16] або художник Д. І. Безперчий (1825–1913), який написав образи для церкви слободи Вільшана Лебединського повіту [6].

Хронологічно ресурс охоплює XIX–XX ст. Стосовно представників Сумщини найстаріша на час підготовки статті публікація – повідомлення про смерть і відспівування архімандрита Сергія (?–1863), настоятеля Охтирського Свято-Троїцького монастиря, *«який відновив своїми трудами цей монастир»* [24]. Останнім за часом є некролог, присвячений історику та архівісту П. П. Гудзенку (1907–1994), уродженцю с. Дернове Охтирського повіту, випускнику Харківського інституту професійної освіти [8].

Кожна публікація цифрового ресурсу має таку структуру:

- заголовок (прізвище, ім'я, по батькові особи);
- основні відомості про особу (професія, деякі посади);
- бібліографічний опис некролога;
- текст некролога;
- ключові слова.

Якщо в некролозі не наведено ім'я та по батькові, ініціали по можливості розкриваються за допомогою інших джерел (довідкові видання *«Памятная книжка Харьковской губернии»*, *«Харьковский календарь»*, *«Весь Харків»*, списки студентів Харківського та інших університетів, описи архівних фондів тощо). Наприклад, ініціали згаданого вище юриста П. О. Лілієнфельда було розкрито за виданням *«Харьковский календарь на 1902 год»*, про що зазначається у примітці.

Ключові слова формулюються на підставі тексту некрологічної публікації. Це сфери діяльності особи, пов'язані з нею місцеві заклади та адреси, місце відспівування чи поховання, прізвища та географічні назви, що зустрічаються в тексті. Географічні назви (слободи, села, повіти, міста) можуть стати у пригоді для краєзнавчого пошуку. Так, за ключовим словом *«Олешня»* на момент підготовки статті в ресурсі вміщено некрологи чотирьох осіб, пов'язаних із цією слободою Лебединського повіту. Це земський лікар К. О. Дудукалов (?–1922) [33], молодий випускник медичного факультету Харківського університету П. І. Гарсієв (?–1908) [35] та досвідчений хірург з 20-річним стажем М. П. Вороненко (?–1922), який тільки за десять днів до смерті обійняв посаду завідувача місцевої лікарні [5]. У цій же слободі працював учителем

молодий священник В. І. Федоровський (1872–1905), життя якого було пов'язане й з іншими населеними пунктами Сумщини: навчався в Охтирському духовному та Білопільському міському училищах, викладав у народному училищі слободи Улянівка та Білопільському залізничному училищі. Відмовившись від навчання в Казанській духовній академії, оскільки йому треба було допомагати нужденним родичам, у віці 26 років він вступив на місце священника слободи Павленкова Лебединського повіту, де прослужив до своєї смерті у 33 роки від висипного тифу [37].

Пошук за ключовим словом *«Білопілля»* надає некрологи священників П. М. Луценкова (1849?–1906) [26] та вже згаданих В. І. Федоровського й В. А. Попова, лікаря О. В. Біркуна [10], а також архітектора І. О. Алфьорова (1930–1978), який брав участь у розробці генерального плану міста [2].

Результатом пошуку за ключовим словом *«Охтирка»* є некрологи письменників Я. І. Щоголева [40] та І. П. Багряного [27], етнографа та юриста А. Л. Шиманова (1836–1901) [38], вченого-економіста С. В. Бородаєвського (1870–1942) [22], священників О. Г. Кустова (1797–1881) [28], І. Л. Чижевського (1821–1907) [30], І. Г. Ісіченка (1849–1906) [32], земського діяча І. Ф. Малевинського (?–1899) [20] та деяких інших особистостей. Уродженцем Охтирки є медик М. М. Трофимов (1868–1919) – *«вправний хірург, видний громадський діяч, відмінний адміністратор великої лікарні, видатний працівник у Медичному товаристві і нарешті рідкісних душевних якостей людина»*. Після закінчення Сумської гімназії все його життя, за винятком п'яти років, пройшло в Харкові. З ім'ям М. М. Трофимова пов'язані становлення найбільшої на початок ХХ ст. у місті Миколаївської лікарні, розвиток Харківського медичного товариства та його інституцій, видання *«Харьковского медицинского журнала»* та безліч інших ініціатив. Не маючи ступеня доктора медицини, він був обраний товаришем голови медичного товариства. Під його головуванням товариство винесло резолюцію по сумнозвісній справі Бейліса, що спричинило його закриття, а принципова позиція М. М. Трофимова загрожувала йому висилкою з Харкова. *«Вдягнувши броню спокою та коректності»*, він боровся з усіма негативними явищами медичного життя часів Першої світової війни та революцій. *«50 років життя і 25 років роботи – це не той термін, яким повинна була вичерпатися його діяльність»,* – такими словами закінчує некролог М. М. Трофимова видатний учений-медик В. В. Фавр [36].

Джерелами некрологів є насамперед місцеві газети та журнали, а також збірники, періодичні видання з інших регіонів України, видання української діаспори. На сьогодні найповніше в ресурсі представлені некрологи медиків, що обумовлено роботою з журналом *«Врачебное дело»*, яка ще триває. На його сторінках містяться, зокрема, некрологи представників медичної науки, як то: одного з фундаторів Харківського бактеріологічного інституту С. М. Коцевалова (1868–1925), який на початку своєї кар'єри працював лікарем цукрового заводу в Сумському повіті [7], або випускника Охтирської гімназії, професора Харківського медичного інституту А. П. Корхова (1882–1937) [25]. Проте більшість некрологів присвячена рядовим лікарям, які подвижницьки виконували свій обов'язок за будь-яких обставин. Серед них – земський лікар М. М. Селіховський (1866–1919) та санітарний лікар П. О. Граціанов (1855?–1919), які померли з різницею в кілька днів, і їхні некрологи об'єднані в один допис із Лебедина [21]; дільнична лікарка з Лебединського повіту Е. М. Любек-Руденко, яка самовіддано працювала там в умовах голоду 1920–1922 рр. [12]; померлий від висипного тифу молодий завідувач Тернівської лікарні І. Ф. Моргун (?–1922), який встиг проявити себе на цій посаді як хороший організатор: *«Тернівська лікарня при ньому зміцніла і навіть при переході на місцеве постачання була забезпечена харчуванням»* [23].

Надзвичайно цікавою є доля Є. А. Баранової (1865?–1919). Випускниця Лозаннського університету, вона деякий час працювала земською лікаркою Сумського повіту, під час епідемій втратила чоловіка та доньку (теж лікарів) і сама померла від висипного тифу на посаді земського лікаря с. Рогань під Харковом [3].

З глибокою симпатією написано некролог О. М. Линтварьової (1858–1922), представниці відомого родоводу, однієї з перших у Російській імперії жінок, які отримали право лікувати. У 1917 р. вона повернулася додому, у свій рідний куточок біля Сум, а померла у глибокій бідності в Харкові на лікарняному ліжку. Автором некрологу є відомий санітарний лікар, історик земської медицини С. М. Ігумнов [13].

Цікавим і цінним джерелом некрологічних публікацій є періодичні видання української діаспори, на шпальтах яких можна знайти інформацію про долі співвітчизників, розкиданих по світу.

Для прикладу, у журналі «Нові дні» (Торонто) надруковано некролог І. Г. Бережного (1912–1977) [17]. Уродженець м. Суми, чий батько воював у армії УНР, а дід втратив маєток і лісопромислове підприємство внаслідок експропріації, І. Г. Бережний викладав українську мову та літературу на Донбасі, витримав заслання, втечу та переховування у часи репресій, зазнав поневірянь по таборах для переміщених осіб та важкої фізичної праці у Венесуелі та США після закінчення Другої світової війни. Брав активну участь у громадському й церковному житті українських громад Філадельфії та Флориди, викладав українську мову на курсах українознавства, був дописувачем українських часописів у Бразилії, Аргентині, Західній Німеччині та останніми роками – журналу *«Нові дні»*, який і вмістив розлогу пам'ятну статтю про І. Г. Бережного.

Варто зазначити, що на сторінках ресурсу представлені некрологи діячів з різних епох: імперського періоду, часів Української революції, радянської доби та доби Незалежності України. Вважаємо за потрібне подавати матеріали з максимальною повнотою, оскільки практика бібліотечної роботи свідчить про їх затребуваність у наукових дослідженнях. Для втілення ресурсу було обрано сервіс Blogger. Враховуючи специфіку подання інформації (неструктурована стрічка дописів), для пошуку крім ключових слів застосовано також мітки (теги): стать, рік смерті та прізвище особи. На доповнення окремими розділами подано бібліографічні відомості про наукові рецепції жанру некрологу та некрополістичні студії. Ресурс є продовжуваним і постійно поповнюється новими матеріалами, отже зростає його інформаційний потенціал для біографічних і краєзнавчих досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Н. Д. Алексеенко. *Южный край*. 1912, 15 мая.
2. Игорь Александрович Алферов. *Строительство и архитектура*. 1978. № 3. С. 40.
3. Елизавета Аркадьевна Баранова. *Врачебное дело*. 1919. № 20. Стлб. 720.
4. Бєлікова Н. Некрологи як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ (на матеріалах журналу «Вера и разум»). *Нові сторінки історії Донбасу* / Донец. нац. ун-т. Вінниця, 2017. Кн. 26. С. 27–39. URL: https://jncid.donnu.edu.ua/article/view/5091.
5. Н. П. Вороненко. *Врачебное дело*. 1922. № 16/20. Стлб. 594.
6. Гордеев Д. П. Дополнения к некрологу [Д. И. Безперчего]. *Материалы для художественной летописи г. Харькова* / [сост.] Д. П. Гордеев.

Харьков, 1914. С. 8–12.
7. Григорович С. С. М. Коцевалов. *Врачебное дело*. 1925. № 18. Стлб. 1403–1404.
8. Гудзенко Пантелеймон Петрович. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 156–157.
9. Николай Андреевич Дмитриев: (некролог). *Утро*. 1908, 12 июля.
10. Добрецкий Г. А. В. Биркун. *Врачебное дело*. 1945. № 7/8. Стлб. 383–384.
11. Петр Саввич Ефименко: (некролог). *Утро*. 1908, 10 мая.
12. Златковский С. Э. М. Любек-Руденко. *Врачебное дело*. 1927. № 3. Стлб. 222.
13. Игумнов С. Ел. Мих. Линтварева. *Врачебное дело*. 1922. № 3/6. Стлб. 120–V.
14. Карнаух І. А. Інформаційний жанр журналістики «некролог» як біобібліографічний ресурс. *Короленківські читання 2014. «Бібліотеки, архіви, музеї: формування цифрового регіонального простору»* / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2015. С. 159–174. URL: https://ru.calameo.com/read/0006329455833fa115024.
15. Карнаух І. А. Некролог. *Бібліотечна журналістика* / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО «Укр. бібл. асоц.». Харків, 2015. С. 84–102.
16. Л. М. Кащеєв. *Нова Україна*. 1942, 11 серпня.
17. Кислиця Д. Іван Григорович Бережний (25.IX.1912 – 23.12.1977). *Нові дні*. 1978. Число 346. С. 24–25.
18. Косьмин С. Памяти о. диакона В. П. Терпиловского. *Известия по Харьковской епархии*. 1904. № 24. С. 1230–1233.
19. П. А. Лилиенфельд. *Утро*. 1907, 13 ноября.
20. [Малевинский И. Ф.]. *Харьковские губернские ведомости*. 1899. 18 января.
21. Матвеев С. Н. Н. Селиховский и П. А. Грацианов. *Врачебное дело*. 1919. № 14/15. Стлб. 459–460.
22. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський: посмертна згадка. *Нова Україна*. 1942, 13 березня.
23. И. Ф. Моргун, г. Лебедин. *Врачебное дело*. 1922. № 15. Стлб. 407.
24. Некролог [архимандрита Сергия]. *Харьков: прибавление к «Харьковским губернским ведомостям»*. 1863, 11 января.
25. Памяти профессора Андрея Петровича Корхова. *Врачебное дело*. 1937. № 4. Стлб. 813–814.
26. Памяти священника П. Н. Луценкова. *Известия по Харьковской епархии*. 1906. № 18. С. 939–940.
27. Помер Іван Багряний. *Нові дні*. 1963. Число 164. С. 2, 10–12.
28. Протоиерей Александр Георгиевич Кустов. *Южный край*. 1881, 3 декабря.
29. Протоиерей Василий Попов. *Харьковские губернские ведомости*. 1915, 9 марта.
30. Протоиерей Иоанн Лукич Чижевский. *Утро*. 1907, 29 июля.
31. Рарицький О. Некролог у жанровій системі художньо-документальної прози українських шістдесятників. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2019. Вип. 50. С. 143–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2019_50_34.
32. Роменский И. Памяти священника о. И. Исиченко. *Известия по Харьковской епархии.* 1906. № 22. С. 1130–1133.
33. Соболев В. К. А. Дудукалов. *Врачебное дело*. 1922. № 13/14. Стлб. V.

34. Стрій Л. І. Некролог і співчуття як мовленнєві жанри ритуального політичного дискурсу. *Записки з українського мовознавства* / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. Вип. 23. С. 249–255.
35. Трагическая смерть [П. И. Гарсиева]. *Утро*. 1908, 30 ноября.
36. Фавр В. Михаил Михайлович Трофимов. *Врачебное дело.* 1919. № 18/19. Стлб. 601–602.
37. Федоровский Ф. Памяти священника Василия Иоанновича Федоровского. *Известия по Харьковской епархии*. 1905. № 5. С. 231–232.
38. Андрей Львович Шиманов : (некролог). *Киевская старина*. 1901. № 9. Отд. 2. С. 103–104.
39. Шишлов П. Памяти священника Х. И. Твердохлебова, 10 окт. 1904 г. *Известия по Харьковской епархии*. 1905. № 4. С. 185.
40. Я. И. Щоголев : (некролог). *Южный край*. 1898, 30 мая.
41. In memoriam: некрологи на сторінках українських педагогічних часописів кінця XIX – початку XXI ст. (за матеріалами фондів Педагогічного музею України) / Пед. музей України; [уклад. О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2022. 356 с. (Педагогічні републікації; вип. 9). URL: https://bit.ly/46ctnV9.

Коляда Ігор Анатолійович

професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України

Семеній Богдан Андрійович

здобувач вищої освіти, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТА РОДИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДИТЯЧИХ РОКІВ МАЙБУТНЬОГО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗСУ, ГЕНЕРАЛА ВАЛЕРІЯ ЗАЛУЖНОГО

Середовище є сукупністю природних і соціальних умов, у яких функціонує людське суспільство. Воно виступає стосовно особистості як необхідна умова її становлення і розвитку. У процесі набуття та засвоєння соціального досвіду людства особистість включається в процес спілкування і стосунки з людьми, які її оточують, явищами, речами, розвиває певну соціальну діяльність, – слушно зазначає сучасна українська дидактиня Г. Русин. – Свідомість, духовний світ людини формується всім устроєм життя, певним соціальним середовищем, що діє в сукупності з вихованням. Соціальне середовище і особистість постійно пере-